

UDK 7.0/77

Zagreb, 2011.

ISSN 0350-3437

Radovi Instituta za povijest umjetnosti 35
Journal of the Institute of Art History, Zagreb

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

Obnova kompleksa zagrebačkog nadbiskupskog dvora 1879.–1882. godine

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 4. 10. 2011. – Prihvaćen 30. 10. 2011.

UDK: 726.597.025(497.5 Zagreb)“1879/1882“
72 Bollé, H.

Sažetak

U članku je riječ o obnovi zagrebačkog nadbiskupskog dvora i izgradnji staklenika u vrtu dvora po projektima Hermana Bolléa. Radovi su izvedeni u razdoblju od 1879. do 1882. godine. Dvor je obnovljen u stilu njemačke, a staklenik podignut u stilu talijanske neorenesanse.

Ključne riječi: *Herman Bollé, Zagrebačka nadbiskupija, njemačka neorenesansa, historicizam, nadbiskupski dvor*

Uvod

Kompleks zagrebačkoga nadbiskupskog dvora, jednoga od najvažnijih arhitektonskih spomenika grada, već je desetljećima predmet znanstvenoga istraživanja. Neke epizode njegove duge i složene prošlosti bolje su poznate, neke slabije. Iako današnji izgled ta građevina ponajprije duguje obnovi nakon potresa 1880. godine, izvedenoj po projektima Hermana Bolléa, upravo je taj dio njegove prošlosti slabo poznat i neistražen. Precizne godine izvedbe radova gotovo se nigdje ne navode, a nisu precizirani ni zahvati koje je Bollé izveo na objektu.¹ Razloge tome treba tražiti ponajprije u fragmentarno sačuvanoj arhivskoj dokumentaciji. Ni u spisima Prvostolnog kaptola ni u spisima Nadbiskupskog duhovnog stola, a niti u građevinskoj dokumentaciji Državnog arhiva u Zagrebu za sada se nije mogao pronaći nikakav trag o zahvatima, pa tek jedan sačuvani Bolléov projekt za obnovu glavnog pročelja i fotografije tlocrta koje su nastale u svezi s restauracijom svjedoče među arhivalijama o izvedenim radovima. Onodobni zagrebački tisak popratio je, međutim, relativno brojnim člancima zahvate na kompleksu dvora, zahvaljujući čemu je i moguće, uz usporedbu stanja nakon završetka radova sa stanjem prije restauracije, razlučiti koje je sve intervencije Bollé izveo na tome objektu, kao i osnovnu kronologiju izvedbe radova, i koje je građevine dodao kompleksu dvora a koje je starije strukture porušio.

Prve intervencije Hermana Bolléa u nadbiskupskom dvoru prije potresa 1879.–1880.

Iako je veći dio radova na nadbiskupskom dvoru izveden nakon potresa 1880., na obnovi te građevine Bollé je anga-

žiran gotovo paralelno s obnovom katedrale. Krajem 1879., kada se doselio u Zagreb i počeo s organizacijom nabave i klesanjem kamena za katedralu, paralelno je izradio projekte za namještaj blagovaonice u dvoru koje je izložio na prvoj Kršnjavijevoj izložbenoj uspješnici, izložbi Društva umjetnosti.² Znak je to nesumnjivo velikog povjerenja koje je tadašnji zagrebački nadbiskup Josip Mihalović odmah stekao u mladog graditelja (još k tome protestanta), a da, osim na papiru, niti jedno značajnije njegovo realizirano djelo nije imao prilike vidjeti (sl. 1.).

Do ljeta 1880. izveden je prvi komad namještaja za blagovaonicu – raskošni ormar čija je izvedba, kako bi se podupro razvoj domaćega obrta, povjerena zagrebačkim obrtnicima stolaru Friedrichu (Miroslavu) Häckeru i kovaču Antunu (Antonu) Mesiću, redovitim Bolléovim suradnicima na sličnim poslovima tijekom 1880-ih godina.³ Ormar izveden od kvalitetne hrastovine u stilu njemačke neorenesanse, s bogatim arhitektonskim profilacijama, pilastrima, volutama, kasetama, maskeronima, izrazito se svidio nadbiskupu koji je od Bolléa i njegovih obrtnika odlučio naručiti i preostali namještaj blagovaonice – stol i stolice, kako bi cijela prostorija bila uređena na »stilski harmoničan način«.⁴ Ormar je sačuvan do danas i nalazi se u jednoj od prostorija dvora na prvom katu, u manjoj blagovaonici. Da li je na to mjesto postavljen izvorno nepoznato je. Gdje se nalaze stol i stolice koji su izvedeni nakon ormara, u istoj blagovaonici gdje je danas postavljen i ormar ili u svečanoj dvorani, nije poznato, budući da projekti za njih nisu sačuvani, a u samom dvoru postoji više primjera stilskog namještaja, pa je teško ustanoviti koji je nastao u svezi s izradom spomenutog ormara (sl. 2.).

1. Herman Bollé, nacrt za ormar u blagovaoni nadbiskupskog dvora u Zagrebu, 1879. (NAZ, DM, Zbirka građevnih nacрта, sign. VIII.)
Herman Bollé, project for the cupboard in the dining room of the archiepiscopal palace in Zagreb

2. Ormar izveden 1880. po nacrtu Hermana Bolléa, rad Miroslava (Friedricha) Häckera i Antuna (Antona) Mesića (foto: D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Cupboard made in 1880 according to Bollé's design by carpenters Miroslav (Friedrich) Häcker and Antun (Anton) Mesić

Paralelno s izvedbom namještaja blagovaonice Bollé izvodi 1880. i prve manje arhitektonske intervencije na nadbiskupskoj palači. Uklanja »u desnom dvorištu onaj gorostasni svod«, odnosno jednokatnu strukturu koja je povezivala nadbiskupski dvor sa svetišnim dijelom crkve i omogućavala svećenstvu da izbjegne prolaz pod otvorenim nebom. Struktura je uklonjena kao »nespretna gradilačka nakaza«, jer, po stavu onoga vremena, ni stilski nije odgovarala gotičkoj katedrali, a smatralo se kako zaklanja pogled na dio njezine arhitekture.⁵ Radilo se dakle o intervenciji koja je ipak primarno vezana uz restauraciju katedrale pa je teško po njoj zaključiti koliko se u vremenu prije potresa razmatrala, odnosno planirala promjena arhitektonskih rješenja pročelja samog nadbiskupskog dvora. Vjerojatno, ipak, do većih zahvata ne bi došlo da građevina u potresu 9. studenoga 1880. nije bila znatnije oštećena.

Stradanje nadbiskupskog dvora u potresu 1880. i obnova pročelja 1881.–1882.

O stradanju katedrale 9. studenog 1880. dosta se zna, gotovo se, međutim, zaboravilo da je, bar po vijestima koje je prenio zagrebački tisak, i nadbiskupska palača itekako jako stradala: »u nadbiskupskom dvoru srušile su se mnoge unutarnje stiene«. ⁶ Šteta je bila prilično velika, i to na obje etaže, pa ju je nadbiskup Mihalović morao napustiti i preseliti se najprije u vilu u Maksimir,⁷ a potom, nekoliko dana poslije, u nadbiskupsku ladanjsku rezidenciju u mjestu Gradec kod Vrbovca, koja je gotovo neoštećena preživjela potres.⁸ Odmah nakon potresa obnova dvora, kao i ostalih građevina na Kaptolu, povjerena je Bolléu.⁹ Međutim, osim sanacije najvećih šteta i osposobljavanja građevine da se u njoj ponovno može stanovati, o većim pregradnjama, a osobito preinakama arhitekture, dakle stilskim intervencijama, u tom se trenutku još nije moglo misliti, jer se prvo moralo pristupiti osiguravanju od daljnega rušenja cijeloga niza sakralnih zdanja i crkvenih stambenih, gospodarskih i drugih zgrada po Zagrebu i okolici.¹⁰

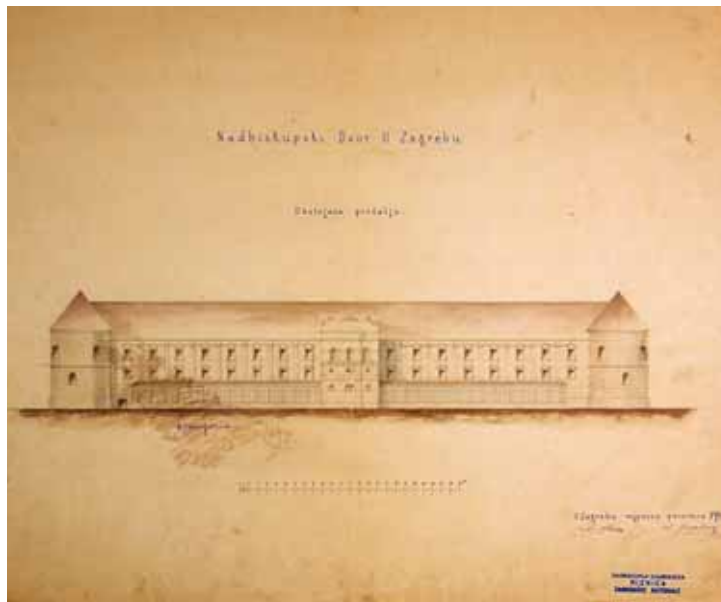
Nakon prvih nužnih popravaka unutrašnjih zidova i konsolidacije nadbiskupskog dvora i nakon što su završeni najnužniji radovi na popravcima ostalih jako oštećenih zgrada na Kaptolu, u jesen 1881. započeli su radovi i na obnovi arhitekture dvora, no kako se približavalo hladno vrijeme, do kraja godine nisu jako uznapredovali.¹¹ U rano proljeće 1882. obnova se nastavlja¹² i, usprkos veličini zgrade, do kraja kolovoza najveći je dio radova na pročelju bio gotov.¹³ Zadnja je izvedena preinaka vestibula, i rizalitno istaknutog dijela pročelja, pred zimu iste godine.¹⁴ U izvorniku je sačuvan samo Bolléov projekt za restauraciju južnog pročelja dvora; međutim, zahvaljujući arhitektonskoj snimci iz 1870. godine, koju su izradili Franjo Klein i Janko Grahor, i uz pomoć nekoliko sačuvanih grafika i fotografija s prikazom stanja prije restauracije (sl. 3.), prilično se pouzdano mogu rekonstruirati gotovo svi zahvati izvedeni 1881.–1882. (sl. 4.).¹⁵

Ritam i oblik prozora na pročelju Bollé je u cijelosti zadržao, kao i osnovnu raščlambu pročelja plitkim pilastrima. Sitniju

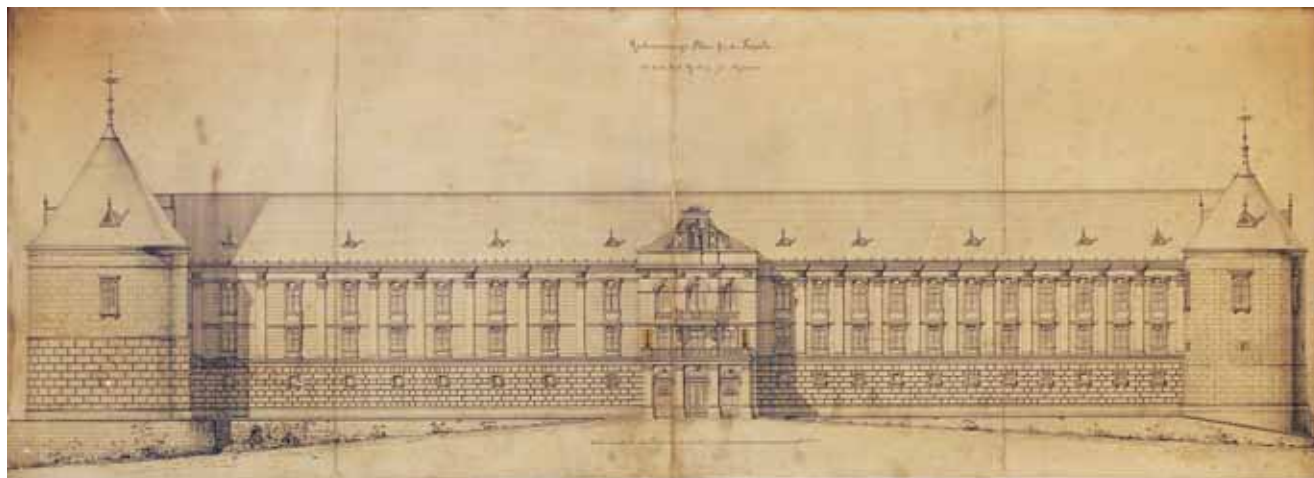
3. Glavno pročelje nadbiskupskog dvora prije obnove, Schönbergerova grafika iz 1850. (L. Dobronić, Biskupski i kaptolski Zagreb, Zagreb, 1991., 78)

Main façade of the archiepiscopal palace before the reconstruction, Schönberger's print from 1850.

4. Franjo Klein i Janko Grahor, južno pročelje nadbiskupskog dvora u Zagrebu, 1870. (Riznica zagrebačke katedrale, sign. RZK 21/2)

Franjo Klein and Janko Grahor, southern façade of the archiepiscopal palace in Zagreb, 1870

5. Herman Bollé, projekt za obnovu glavnog, južnog pročelja Nadbiskupskog dvora, vjerojatno iz 1881. (NAZ, projekt bez signature)
Herman Bollé, project for renovating the main, southern façade of the archiepiscopal palace, probably from 1881

arhitektonsku dekoraciju, međutim, većim je dijelom promijenio (sl. 5.). Kapitele pilastara ukrasio je za njega karakterističnim rozetama; iznad kapitela, u zoni arhitrava, postavio je niz lavljih maskerona, a zabate prozora i prvoga i drugog kata bogato je ornamentirao fitomorfnim neorenesansnim motivima. Prizemlje zgrade, prije zaklonjeno staklenicima, raščlanio je jednostavnom rustikom, koju je aplicirao i u donje dijelove zidova kula na krajevima pročelja. Stare lučne prozore na ugaonim kulama, ako je njihov položaj na Kleinovu i Grahorovu crtežu točan, zazidao je, a otvorio je novi, približno istih dimenzija, koji je uokvirio neorenesansnim okvirima.

Novi su prozori postavljeni točno u središtu valjaka tornjeva, čime je južno pročelje nadbiskupskog dvora postalo gotovo posve simetrično, što jasno navodi na zaključak da su ga na taj postupak nagnali estetski razlozi. Stare krovne prozore na dvoru je uklonio (ako su uopće postojali u trenutku kada je započela obnova, budući da nisu ucrtani na Kleinovu i Grahorovu crtežu) i postavio nove, nešto manje. Goticizirajućega izgleda, oživljavali su veliku plohu krova i omogućavali osvjetljavanje tavanskih prostorija prirodnim svjetlom, no kasnije su nažalost uklonjeni. Na vrhove kula postavio je pak za njega karakteristične gromobrane sa zastavicama (sl. 6.).

6. Glavno pročelje nadbiskupskog dvora nakon obnove 1881.–1882. izvedene po Bolléovim projektima (foto: Hubert Vaffier, 1892., Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, inv. br: 46984, neg. II–15093)

Main façade of the archiepiscopal palace after the reconstruction of 1881–1882, performed according to Bollé's plans; photo by Hubert Vaffier, 1892

7. Glavno pročelje nadbiskupskog dvora, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Main façade of the archiepiscopal palace in its present-day state

Najviše intervencija Bollé izvodi u središnjem dijelu pročelja. Monumentalno predvorje (altana) dvora, podignuto 1832. u sklopu uređenja palače po narudžbi biskupa Aleksandra Alagovića, koje je izveo majstor Cocconi, koji je vjerojatno uredio i Branjugovo stubište u unutrašnjosti,¹⁶ gotovo je u cijelosti preoblikovano. Umjesto razigranog barokno-kla- sicističkog zabata Bollé gradi stroži, neorenesansni zabat zaključen volutama (ispod kojih danas stoje upisane godine u kojima je izvedena posljednja obnova – 2006.). I ostatak pročelja altane raščlanio je mnogo bogatijom arhitektonskom plastikom: ključnim kamenovima u vrhu luka prozora (sl. 7.), lavljim maskeronima, razigranom ogradom glavnog

balkona, itd. Uklonio je tom prilikom staru zatvorenu etažu iznad ulaza, a ispod balkona, i umjesto nje izveo otvoreni prostrani balkon. Iznad velikoga postavio je manji balkon s ogradom izvedenom od kvalitetnog kovanog željeza. Na ru- bove glavnog balkona postavio je svjetiljke koji predstavljaju mala remek-djela historicističkog obrta. Sudeći po Kleinovu i Grahorovu crtežu i po Schönbergerovoj grafici, prizemlje altane izvorno se otvaralo samo na bočnim stranama lukovi- ma. Bollé sada otvara lukove i na južnom zidu, oslanja ih na jake stubove raščlanjene pilastrima i bogato ih raščlanjuje.

Što je pokrenulo restauraciju vrlo je jasno iz tiska. Početni impuls predstavljala je želja da se poprave štete nastale po-

8. Zabat središnjeg dijela južnog pročelja nadbiskupskog dvora, obnovljen 2006., s Morakovom skulpturom Bogorodice s Djetetom (foto D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Gable in the central section of the southern façade of the archiepiscopal palace, reconstructed in 2006, with Morak's statue of the Virgin with Christ

tresom 1880., no preobrazba pročelja bila je ipak ponajprije uvjetovana željom za bogatijom raščlambom: »Kad se sve i svuda redi i poljepšava, da nam Zagreb bude dostojan svoje misije, to mora i nadbiskupska rezidencija dobiti ljepše lice, to jest sjajem nadmašiti druge sgrade, te biti dičan nakit glavnoga grada.«¹⁷ Novo pročelje zgradi je trebalo dakle »dati krasan i dostojanstven lik«¹⁸ s bogatijom dekoracijom, koja je nazorima 19. stoljeća odgovarala u većoj mjeri negoli stara relativno jednostavna barokna i barokno-klasicistička raščlamba.

Barokni stilski karakter južnog pročelja nadbiskupske palače onodobno novinstvo, dakako, nije spominjalo. Od početka radova novine su samo javljale kako će pročelja biti obnovljena u stilu talijanske renesanse¹⁹ ili općenito u stilu renesanse.²⁰ Nigdje se ne spominje ni prefiks njemačka, iako je jasno kako je upravo ta varijanta (neo)renesansnog stila izabrana za restauraciju dvora, nesumnjivo stoga što su se željele izbjeći kontroverze koje bi sa sobom taj prefiks donio.²¹

Intervencije iz 1880. godine, dakle prije potresa, spomenuto postavljanje namještaja u blagovaonicu, pokazale su već koji je stil Bollé smatrao najprikladnijim za nadbiskupsku rezidenciju. Namještaj je naime riješen u tzv. *alt deutsch* stilu,

kako se najčešće nazivao u tom vremenu stil namještaja i unutrašnjeg uređenja prostorija, odnosno u njemačkoj neorenesansi. U istom stilu Bollé je obnovio i pročelja dvora, što se najjasnije može uočiti u rješenju središnje altane i zabata koji predstavljaju jednostavnije verzije zabata kakav je postavljao na crkve koje je restaurirao u stilu njemačke renesanse (npr. u Mariji Bistrici) i na zgradu Muzeja za umjetnost i obrt (sl. 8.). U niši u sredini zabata postavljena je četiri metra visoka skulptura Bogorodice s djetetom, čija je izrada povjerena kiparu i profesoru s Obrtne škole Dragutinu Moraku.²²

U trenutku kada su izvođeni radovi na južnom pročelju dvora planiralo se da Bollé temeljito obnovi i ostatak građevine.²³ I tada je, dakako, aktualan problem predstavljala zgrada Metropolitane, koja je jako stradala u potresu, a koju se planiralo ne obnavljati, nego ukloniti, a za knjižnicu sagraditi posebnu zgradu.²⁴ Nedostatak novca odgodio je naposljetku radove u zapadnom krilu dvora za dva i pol desetljeća. Zbog istoga razloga nije se pristupilo ni uklanjanju kuća u Vlaškoj ulici koje su već 1882. smatrane samo neuglednom preprekom za otvaranje pogleda prema nadbiskupskoj palači.²⁵

Obnova unutrašnjosti nadbiskupskog dvora

Unutrašnjost središnjega dijela nadbiskupskog dvora svjedoči kako se Bolléova intervencija nije zadržala samo na pročeljima. Kako je već otprije zamijećeno u literaturi, Bollé je dvor pretvorio u reprezentativnu palaču kojoj sada nije bilo ravne ne samo veličinom nego i unutrašnjim uređenjem ne samo u Zagrebu nego i u cijeloj Hrvatskoj.²⁶ Branjugovo i Alagovićevo stubište u unutrašnjosti dobilo je novu raščlambu – postavljene su nove ograde od kovanog željeza, svjetiljke na stropu i na stupovima.²⁷ Stolarija dvora – portali vrata i vrata sama, tom je prilikom također bar dijelom promijenjena. Dijelom je promijenjen i raspored prostorija, a čini se kako je i u istočno krilo dvora, između jugoistočne i središnje kvadratične kule, dograđeno manje stubište.

Potpunu transformaciju doživjela je, međutim, središnja i najveća dvorana drugoga kata (sl. 9.). Do podizanja zgrade Hrvatske biskupske konferencije na Ksaveru služila je za zasjedanje te institucije, dok je u 19. stoljeću, sudeći po natpisu na sačuvanoj fotografiji, korištena kao svečana dvorana, nesumnjivo za primanja koja su organizirali nadbiskupi. Iako djelomično oštećenoga oslika, dvorana je sačuvana većim dijelom do danas i predstavlja jedan od najreprezentativnijih Bolléovih izvedenih nesakralnih interijera. Bogato polikromirana s mnoštvom arhitektonskih i dekorativnih motiva apliciranih na površine zidova i stropa, vrstan je primjer odnosa historicizma prema dekoraciji i uređenju unutrašnjih prostora.

Tri vijenca razdvajaju zid svečane dvorane na tri horizontalna pojasa – ispod najnižega su jednostavno raščlanjena pravokutna polja. Srednji vijenac razdvaja dva niza portreta. Sudeći po fotografiji iz 19. stoljeća, središnja je površina zida prije bila prekrivena samo tapetama (sl. 10.). Poslije su i na nju postavljeni portreti, budući da na dijelu zida koji je prvotno

9. Svečana dvorana nadbiskupskog dvora nakon obnove, fotografija iz 19. st. (NAZ, DM 1472/2)

Auditorium of the archiepiscopal palace after the reconstruction, 19th-century photograph

10. Svečana dvorana nadbiskupskog dvora, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Auditorium of the archiepiscopal palace in its present-day state

bio namijenjen za portrete nije više bilo mjesta. Portreti jednakih dimenzija, razdvojeni dekoriranim površinama u gornjem dijelu zida, predstavljaju zagrebačke nadbiskupe i vladare iz dinastije Habsburgovaca (danas od Habsburgovaca stoje još samo portreti Marije Terezije, Josipa II., Franje I. i Ferdinanda I.). Zid je završen jako istaknutim i bogato polikromiranim vijencem na koji se nastavlja dekorirani strop,

ornamentiran fitomorfnom dekoracijom, u to je vrijeme čest motiv u Bolléovim građevinama, kako pokazuju primjeri crkava u Remetama, Dubrancu, Šišljaviću, i kapele u nadbiskupskom sjemeništu. Primjeri iz stambene arhitekture manje su poznati, budući da je većina Bolléovih interijera poslije promijenjena do neprepoznatljivosti, tako da je strop nadbiskupskoga dvora danas time vredniji.

podijeljen u kazete i bogato oslikan (sl. 11.). Prozori i vrata dvorane uokvireni su plitkim pilastrima, povezanim arhitravom. Svi lučno zaključeni prozori svečane dvorane okrenuti su prema jugu pa omogućuju njezino bogato osvjetljavanje danju. Sa stropa dvorane i danas visi izvorni raskošno riješen luster.

Dvoranu Bollé pokriva drvenim stropom, s nagnutim krajevima. Kasetirani strop,

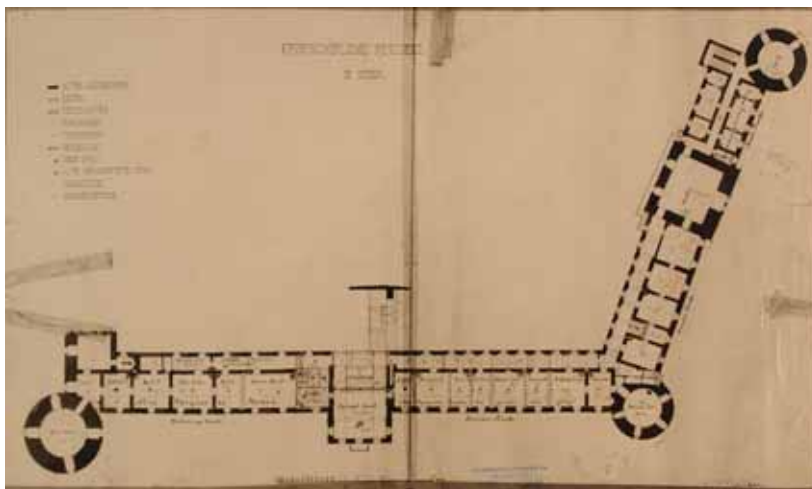
11. Strop svečane dvorane nadbiskupskog dvora, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Ceiling of the auditorium of the archiepiscopal palace in its present-day state

12. Herman Bollé, tlocrt nadbiskupskog dvora po projektu za pregradnju, vjerojatno iz 1881. (Riznica zagrebačke katedrale, sign. 101a RZK 21/7)

Herman Bollé, Ground plan of the archiepiscopal palace according to the project, probably from 1881

Pri odlučivanju za drvo kao materijal od kojega će izraditi strop moguće je da je na Bolléa utjecao Kršnjavi, koji je smatrao kako je upravo nežbukano ornamentirano drvo najpogodniji materijal za taj dio konstrukcije »jer je u graditeljstvu uvijek onaj ornament najbolji koji pokazuje jasnu nesakrivenu samo poljepšanu konstrukciju. Pokaže li se gredovlje na stropu, pa je ovo gredovlje urešeno rezbarijom i dobro profilirano, onda je to takav konstruktivan nakit plafonda.«²⁸ Budući da je kvalitetno drvo predstavljalo jedan od glavnih izvoznih proizvoda tadašnje Hrvatske, bogatstvo zemlje u ovom materijalu htjelo se u što je većoj mogućoj mjeri iskoristiti i u graditeljstvu.

Kada su točno izvedeni radovi na uređenju dvorane nije poznato. Nije se mogla pronaći niti jedna vijest kada je obnova započela, kada završila, tko je izvodio dekorativni oslik i slično.²⁹ Nadalje, niti jedan projekt za pregradnju prostorije nije sačuvan. Jedini trag o zahvatima u dvorani predstavlja sačuvana fotografija zagubljenog Bolléova tlocrta drugoga kata dvora, koji je nastao vjerojatno iste godine kada i projekt za južno pročelje.³⁰ Na projektu taj se prostor

naziva dvoranom ogleдалa i po legendi napisanoj na gornjem lijevom uglu tlocrta jasno je kako je Bollé izuzetno mnogo intervenirao u postojeću strukturu dvorane (sl. 12.). Problem je što tlocrt ništa ne govori kada su sami radovi izvedeni i da li su izvedeni upravo po ovom projektu. Budući da je zahvat u pročelja središnjega dijela dvora bio najveći, za pretpostaviti je, međutim, da je neposredno nakon završetka radova na njihovoj obnovi, a možda i paralelno s njima, obnovljena u cijelosti i svečana dvorana. Dvorana se naime prije djelomice pružala na balkon u prostor »doksata«, kako ga nazivaju izvori, koji je Bollé uklonio, pa je tom prilikom znatno morao pregraditi nesumnjivo i samu unutrašnjost preostalog dijela dvorane.³¹ U prilog toj tezi išle bi i fotografije unutrašnjosti svečane dvorane i južnog pročelja dvora nakon završene Bolléove restauracije, sačuvane u Nadbiskupskom

arhivu u Zagrebu, koje su očito paralelno objavljene, a potom istrgnute iz nekog časopisa, vjerojatno arhitektonskog glasila, i to, sudeći po natpisu, publiciranoga na njemačkom govornom području.³²

Još je jedna nepoznanica vezana uz radove na obnovi dvora – nigdje se ne navodi koliko je novca utrošeno, iako su onodobne novine redovito pisale o iznosima uložena i u manje zahvate. Budući da je Zagrebačka nadbiskupija morala izdvojiti značajna sredstva u obnovu brojnih građevina kojima je bila patron, a koje je trebalo sanirati nakon potresa,³³ iznos se vjerojatno prešućivao kako se ne bi potaklo nezadovoljstvo onih župa koje su čekale na obnovu svojih crkava i župnih dvorova.

Gradnja staklenika u nadbiskupskom vrtu

Osim samoga dvora, obnova nakon potresa 1881.–1882. zahvatila je i pojedine druge građevine nadbiskupskog kompleksa na Kaptolu, ponajprije vrt sa staklenicima ispred južnog pročelja nadbiskupskog dvora. Tu prostranu zelenu površinu između palače i zidova dvorišta građanskih kuća na sjevernoj strani Vlaške ulice uredio je početkom 1830-ih biskup Aleksandar Alagović kao reprezentativni vrt, da bi odmah potom 1832.–1833. podigao dva staklenika uz samu zgradu dvora (sl. 13.), istočno i zapadno od ulaza, i treći za koji se ne navodi gdje se nalazio.³⁴ Te »kuće za cvijeće« služile su sljedećih gotovo šest desetljeća za spremanje zimi egzotičnog bilja iz biskupskih vrtova dok ih Bollé nije u obnovi srušio. Koliko su u potresu bile oštećene, izvori ne govore, no za pretpostaviti je kako primarni razlog njihova uklanjanja 1881.–1882. nije bio motiviran toliko stanjem koliko estetskim nazorima. Utilitarne strukture kao što su staklenici nisu smatrane prikladnima za glavno pročelje najveće gradske palače koje su djelomično zaklanjale.³⁵

Prvi staklenik srušen je već do jeseni 1881.,³⁶ a drugi u proljeće sljedeće godine.³⁷ U međuvremenu, u drugoj polovici 1881. počela je gradnja novog staklenika, završenog početkom 1882., jugoistočno od dvora, u vrtu, uz put koji povezuje glavni ulaz dvora s Vlaškom ulicom i današnjim Langovim (ranije Nadbiskupskim) trgom, na mjestu gdje se do potresa nalazila kućica za služinčad.³⁸ Gradnja je izvedena u stilu talijanske renesanse po Bolléovim projektima.³⁹ Dok se je staklenik gradio, nadbiskupski je vrt bio otvoren za posjetitelje, kada je dovršen ponovno je pretvoren u privatni vrt koji je, međutim, ovom građevinom prilično smanjen.⁴⁰

Staklenik je do sada bio posve nepoznato Bolléovo djelo. Činjenica da projekti i troškovnici za njegovu gradnju nisu sačuvani dovela je, naime, u nedoumicu brojne istraživače. Projekti Bartola Felbingera za staklenike iz 1823. godine, sačuvani u Nadbiskupskom arhivu, usprkos tome što su se jasno razlikovali od današnje zgrade, dio su istraživača naveli na zaključak da je staklenik sagradio upravo ovaj graditelj.⁴¹ Dio je ispravno navodio da su Felbingerovi staklenici uklonjeni (Gjuro Szabo),⁴² dok je dr. Lelja Dobronić, nesumnjivo najbolja poznavateljica povijesti nadbiskupskog sklopa, bila vrlo oprezna – zaključila je kako Felbingerovi projekti

13. Staklenik u vrtu nadbiskupskog dvora (foto: V. Bradač, 1954., Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, inv. br.: 12617; neg.: II-1952)

Glasshouse in the garden of the archiepiscopal palace, photo by Vladimir Bradač, 1954

nemaju sličnosti s današnjom građevinom, no kada je ona sagrađena i tko ju je projektirao i podigao nije navodila.⁴³

O Bolléovu autorstvu projekta za staklenike izvijestile su zagrebačke *Narodne novine* i to provjereno, budući da je usput istaknuto kako su od ovoga arhitekta Zagrepčani »navikli gledati samo gotički slog«, no da je staklenikom pokazao kako zna realizirati po »lijepoj osnovi« i građevinu u stilu talijanske renesanse.⁴⁴ Stil je to s kojim se ovaj arhitekt uostalom dobro upoznao radeći na crtežima renesansnih spomenika u Italiji koji su Schmidtu poslužili kao polazište za projekt palače Akademije. Osim toga, paralelno sa staklenikom iste 1881. godine Bollé s Waidmannom radi na dovršetku drugoga svojeg ključnog projekta u stilu talijanske renesanse – vile tadašnjega podbana, predstojnika Odjela za unutarnje poslove hrvatske Zemaljske vlade Jovana Živkovića. Vila u Jurjevskoj ulici br. 27, jedno od ključnih djela hrvatskog historicizma, do sada je isključivo pripisivana Waidmannu. Autorstvo stoji, međutim Waidmann nije sam izradio projekte vile, nego u suradnji s Bolléom, kako svjedoči članak Ise Kršnjavoga, čovjeka nesumnjivo najpupučenijega u stanje u tadašnjoj hrvatskoj arhitekturi, objavljen u godini u kojoj je vila završena, 1882. (sl. 14.).⁴⁵ Na sačuvanim projektima vile Bolléova potpisa nema, što, međutim, nije teško objasniti budući da se taj arhitekt (vjerojatno jer tada nije posjedovao obrtnicu) nije gotovo nikada potpisivao na projekte koji su slani zagrebačkom Gradskom poglavarstvu na odobrenje.

Zašto je za stil staklenika izabrana talijanska, a za dvor njemačka neorenesansa nije jasno. Kako je odabir stila u 19. stoljeću često bio uvjetovan ne samo estetskim nego i

14. Staklenik u vrtu nadbiskupskog dvora, podignut 1881.–1882. po projektu H. Bolléa, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Glasshouse in the garden of the archiepiscopal palace, constructed in 1881–1882 according to the project of H. Bollé, present-day state

15. Središnji dio južnog pročelja staklenika, današnje stanje (foto: D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Central part of the southern façade of the glasshouse, present-day state

16. Unutrašnjost staklenika u vrtu nadbiskupskog dvora, današnje stanje (foto D. Damjanović, 14. 9. 2011.)

Interior of the glasshouse in the garden of the archiepiscopal palace, present-day state

ideološkim, pa i čisto praktičnim razlozima, a budući da se u stakleniku čuvaju biljke iz mediteranskih i toplijih krajeva, moguće je da je Bollé stoga namjerno posegnuo za arhitektonskim jezikom s toplijega juga Europe (sl. 15.).

Nacrti za novi nadbiskupov staklenik nažalost se nisu mogli pronaći u Nadbiskupskom arhivu, kao ni spisi o njegovoj gradnji. Riječ je o prostranoj građevini pravokutnog tlocrta postavljenoj na visoki sokl, s rizalito istaknutim, i visinom

i širinom, središnjim dijelom zgrade. Staklenik je pokriven dvoslivnim krovom sa zaravnatim sljemenom, koje je vjerojatno izvorno bilo posve ostakljeno kako bi se maskimalno iskoristila dnevna sunčeva svjetlost. Vrh krovišta danas je zatvoren. Raščlanjeno je samo južno pročelje staklenika, dok je sjeverno posve jednostavno i bez prozora, kako se ne bi gubila toplina. Istaknuti pilastri predstavljaju osnovu raščlambe. Zidovi između pilastara otvoreni su velikim lučnim prozorima iznad kojih su pravokutne bogato ornamentirane površine. Središnji dio pročelja istaknut je i visinom i bogatstvom arhitektonske dekoracije – iznad vijenca prizemlja, a ispod strehe postavljene su arkade. Osim velikih lučnih prozora, ponovno kako bi se osigurao maksimum svjetlosti, bočne strane južnog pročelja otvorene su velikim staklenim stijenama. Njihovo oblikovno rješenje osobito je zanimljivo jer podsjeća na mnogo kasnije Bolléovo djelo – pročelje zgrade Umjetničkih ateljea u Ilici. Staklene su stijene podijeljene na tri dijela vitkim drvenim, djelomično raščlanjenim klasicizirajućim stupovima. U unutrašnjosti zidovi su povezani velikim lukovima od cigle koji drže otvoreno krovšte, dijelom rezbarenih greda.

Staklenik se danas nalazi u izuzetno lošem stanju. Započeta obnova građevine nije završena (sl. 16.), pročelja su jako

propala, a u unutrašnjosti je gotovo u cijelosti obijena žbuka (tako da danas pokazuje osnovu Bolléove konstrukcije).

Zaključak

Godina 1882., kada je završena obnova pročelja nadbiskupskog dvora i izgradnja staklenika, za Bolléovu je karijeru bila jedna od najvažnijih i najplodnijih. Mnogi veliki projekti koje je započeo u ranijim godinama tada su dovršeni – započela je s djelovanjem Obrtna škola, radovi na obnovi hodočasničkog kompleksa u Mariji Bistrici primicali su se kraju, završila je posve restauracija crkvi svetog Marka i svetog Petra, a hrvatski nastup na tršćanskoj izložbi, koji su uvelike osmislili Kršnjavi i Bollé, donio je i prva međunarodna priznanja. Ti su ga radovi potvrdili kao kvalitetnog i vrijednog majstora pa su mu se otvorila vrata za brojne druge poslove. Iako je u usporedbi sa spomenutim intervencijama obnova kaptolskog kompleksa bila najskrivljenija od očiju javnosti, zbog nedostupnosti dvorišta sklopa prema kojemu gleda južno pročelje i unutrašnjosti dvora, ona mu je u još većoj mjeri osigurala povlašteni položaj u radovima za Zagrebačku nadbiskupiju i osigurala brojne druge važne poslove u budućnosti.

Bilješke

1 Najvažniji pregled povijesti gradnje zagrebačkog nadbiskupskog dvora i njegova kompleksa donosi: LELJA DOBRONIĆ, Zagrebačka biskupska tvrđa, Zagreb, 1988. Izrada ovoga članka ne bi bila moguća bez pomoći triju osoba kojima se posebno zahvaljujem: dr. sc. Stjepana Razuma iz Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, koji me je upozorio na sačuvani Bolléov projekt za južno pročelje nadbiskupskog dvora, Tomislava Plukavca iz Ureda za kulturu i crkvena kulturna dobra Zagrebačke nadbiskupije, koji mi je omogućio detaljno snimanje dvorišnih pročelja i unutrašnjosti nadbiskupskog dvora, i sestre Line Plukavec, koja mi je ljubazno omogućila uvid u građu i snimanje projekata u Riznici zagrebačke katedrale.

2 ISO KRŠNJAVI, Umjetnička izložba u Zagrebu, II., u: *Narodne novine*, 293., 22. 12. 1879., 4.

3 *** Förderung des heimischen Kunstgewerbes, u: *Agramer Zeitung*, 138., 18. 6. 1880., 2.

4 Isto. U članku se dalje ističe: »Credenzkasten, von Eichenholz, ist in seinem unteren Theil durch vier stark profilirte Pilastre in ein größeres Mittel- und zwei kleinere Seitenfelder getheilt, auf demselben baut sich, mit der unteren Ornamentirung organisch zusammenhängend, die Etagere in zwei Etagen auf. Reiche Schnitzereien zieren das Ganze. Die Holzarbeiten wurden von dem hiesigen Tischlermeister Hecker, die schmiedeisernen Beschläge von dem Schlossermeister Mesić exakt ausgeführt. Die zufriedensstellende Arbeit veranlaßte, wie wir vernehmen, Se. Eminenz, dem Herrn Architekten Bollé die Ausarbeitung von Entwürfen

für die übrige Einrichtung, einen großen Speisetisch und Sesseln in Renaissance – Style, zu übertragen.«

5 M. M., Nove gradnje u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 116., 22. 5. 1880., 2–3.

6 *** Strahote potresa, u: *Narodne novine*, 257., 9. 11. 1880., 1.

7 U jedan od dvaju Haulikovih ljetnikovaca. Nije navedeno koji. *** Uzoriti gospodin kardinal-nadbiskup J. Mihalović, u: *Narodne novine*, 257., 9. 11. 1880., 2.

8 *** Uzoriti g. kardinal-nadbiskup J. Mihalović, u: *Narodne novine*, 262., 15. 11. 1880., 2–3; *** Erdbeben, u: *Agramer Zeitung*, 262., 14. 11. 1880., 1–2.

9 *** Prvostolni kaptol zagrebački, u: *Obzor*, 263., 16. 11. 1880., 2.

10 O prvim sanacijama dvora nakon potresa kratko u: *** Nj. uzoritost gosp. kardinal nadbiskup, u: *Obzor*, 278., 3. 12. 1880., 3.

11 *** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3.

12 *** Stolna crkva, u: *Narodne novine*, 83., 12. 4. 1882., 3; *** Ein Gang durch Agram, u: *Agramer Zeitung*, 116., 21. 5. 1881., 3; *** »Viestnik. Zagreb«, u: *Katolički list*, 25., 22. 6. 1882., 200.

- 13
»Vanjska facada nadb. palače na južnoj strani je posve gotova. Sada se radi na vestibulu pred palačom, koji će dobiti lik prama obnovljenoj sgradi.« *** Viestnik. Zagreb, u: *Katolički list*, 33., 17. 8. 1882., 263; *** Zur Bauhäufigkeit, u: *Agramer Zeitung*, 193., 23. 8. 1882., 3; *** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 197., 29. 8. 1882., 4.
- 14
O dovršetku radova javile su novine: »Nadbiskupov dvor je sada dogotovljen. Preinačeno pročelje dobilo je dostojanstven oblik, samo je šteta da je ta znamenita palača sakrivena kućaricama laške ulice.« *** Gradnje u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 255., 7. 11. 1882., 4.
- 15
Izgled južnog pročelja dvora prije restauracije publiciran je u: LELJA DOBRONIĆ, (bilj. 1.), 54, 87; LELJA DOBRONIĆ, Biskupski i kaptolski Zagreb, Zagreb, 1991., 78.
- 16
LELJA DOBRONIĆ, (bilj. 1.), 77; o Alagovićevim intervencijama na dvoru i urešenju vrta i u: NIKOLA ŽIC, Aleksandar Alagović, biskup zagrebački osnivač požeškoga orfanotrofija, u: *Požeška kolegija. Spomenica o stogodišnjici 1835 – 1935*, Naklada »Dobra Štampa«, Slavenska Požega, 28–30 (1–52); staklenik je ilustriran i u: LELJA DOBRONIĆ, Zagrebački kaptol i gornji grad, Zagreb, 1986., 100.
- 17
*** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3.
- 18
*** Viestnik. Zagreb, u: *Katolički list*, 25., 22. 6. 1882., 200.
- 19
»Fačada će biti, kako se čuje u talijanskoj renesansi sa pilovi i svimi atributi bogate palače.« *** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3.
- 20
*** Renovirung der erzbischöflichen Residenz, u: *Agramer Zeitung*, 217., 21. 9. 1882., 2.
- 21
Kao što je to, recimo, bio slučaj u Mariji Bistrici. O tome više u: OLGA MARUŠEVSKI, Iso Kršnjavi kao graditelj, Zagreb, 1986., 131.
- 22
»In einer Nische des architektonisch reich verzierten Frontispices des Mitteltractes wurde gestern die vier Meter hohe Statue der heil. Jungfrau Maria mit dem Jesuskinde auf dem rechten Armee und der Krone als Himmels – Königin auf dem Haupte – ein gelungenes Werk des Bildhauers Morak...« *** Renovirung der erzbischöflichen Residenz, u: *Agramer Zeitung*, 217., 21. 9. 1882., 2; skulptura je otprije prepoznata kao Morakovo djelo: IRENA KRAŠEVAC, Dragutin Morak – zanemareni kipar našeg 19. stoljeća, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007.), 223.
- 23
Pojedini zahvati su izvedeni i s dvorišne strane dvora, poput novoga neorenesansnog portala kapele svetog Stjepana. Da li je riječ o intervenciji vezanoj uz radove iz 1881.–1882. godine ili nekog kasnijega perioda, nije, međutim, jasno.
- 24
*** Stolna crkva, u: *Narodne novine*, 83., 12. 4. 1882., 3.
- 25
»Nadbiskupov dvor je sada dogotovljen. Preinačeno pročelje dobilo je dostojanstven oblik, samo je šteta da je ta znamenita palača sakrivena kućaricama laške ulice.« *** Gradnje u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 255., 7. 11. 1882., 4.
- 26
LELJA DOBRONIĆ, (bilj. 1.), 84.; ŽELJKA ČORAK, Katedrala i XIX. stoljeće, u: *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 298.
- 27
O pregradnji stubišta kratko u: *** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3.
- 28
ISO KRŠNJAVI, Obrtnička izložba doljne Austrije u Beču, VI., u: *Narodne novine*, 184., 12. 8. 1880., 2.
- 29
Od radova u unutrašnjosti izvori spominju samo obnovu stepeništa: *** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3.
- 30
Sačuvani su i tlocrti prizemlja i prvog kata.
- 31
*** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3.
- 32
Nadbiskupski arhiv Zagreb, Dijecezanski muzej, sign. 1472/1 i 1472/2.
- 33
Kao na primjer u obnovu župne crkve u Remetama. Više o obnovi remetske crkve i kontroverzama koje su se javile vezano za financiranje objekata stradalih u potresu kojima je patron bio zagrebački nadbiskup u članku: DRAGAN DAMJANOVIĆ, Herman Bollé i restauracija župne (ranije pavlinske) crkve u Remetama nakon potresa 1880. godine, u: *Croatia Christiana Periodica*, 2011., u postupku objavljivanja.
- 34
LELJA DOBRONIĆ, (bilj. 1.), 87–88; Alagović je uredio i park Ribnjak sjeverno od biskupske tvrđe; LELJA DOBRONIĆ, (bilj. 15.), 109; o Alagovićevim intervencijama i u: SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Nadbiskupski/Langov trg: mijene i poništenje, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 253.
- 35
Jasno o tome svjedoči rečenica: »Odstranjenjem cvjetnih postava izpred nadbiskupskoga dvora ovaj će puno dobiti...« *** Stolna crkva, u: *Narodne novine*, 83., 12. 4. 1882., 3.
- 36
*** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3.
- 37
*** Stolna crkva, u: *Narodne novine*, 83., 12. 4. 1882., 3.
- 38
*** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3; o završetku gradnje staklenika: *** Stolna crkva, u: *Narodne novine*, 83., 12. 4. 1882., 3.
- 39
Pisac članka u novinama ističe: »U Kaptolu se dogotavlja ogromna i najveća ljetosnja gradnja, o kojoj se je malo napominjalo, jer se s nijedne strane nevidi, nego u samom dvorištu sjemeništa i zatvorenom biskupskom vrtu, koji je uslied te sgođe opet za toliko manji. Dok se je nova sgrada za cvieće i eksotično bilje gradila i sada dogotovila se po ljepoj osnovi arhitekta Bolléa, od koga smo navikli gledati samo gotički slog, bila je ta bašča otvorena, te su mnogi upotrebili sgođu, da se polje mnogo godina opet jednoć prošeću po svih onih putevih punih raznih uspomelah. Vrt je

- sada znatno manji i osakažen, ali uvijek romantično mjestance, koje bi obćinstvu doista godilo za promjenu šetnje uz Zrinjskov trg.« *** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 265., 19. 11. 1881., 3; o gradnji staklenika i u:*** O gradnjah u Zagrebu, u: *Obzor*, Zagreb, 25., 14. 10. 1881., 3; *** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 215., 21. 9. 1881., 2–3; *** Zur Bauthätigkeit, u: *Agramer Zeitung*, 132., 10. 6. 1882., 3.
- 40
*** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 265., 19. 11. 1881., 3.
- 41
Poput Antuna Ivandije. LELJA DOBRONIĆ, Bartol Felbinger i zagrebački graditelji njegova doba, Zagreb, 1971. , 88.
- 42
Isto.
- 43
Isto, 89.
- 44
*** O gradnjah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 265., 19. 11. 1881., 3
- 45
K. [ISO KRŠNJAVI], Priposlano, u: *Pozor*, 248., 27. 10. 1882., 3–4.

Summary

Dragan Damjanović

Reconstruction of the Archbishopal Residence of Zagreb, 1879–1882

Herman Bollé started working on the renovation of the archiepiscopal residence immediately after moving to Zagreb late in 1879, when he was entrusted with designing furniture for its dining room. The first piece – the cupboard – was completed in mid-1880. Archbishop Josip Mihalović liked it and entrusted Bollé with making the rest of the dining-room furniture. In the earthquake of 9 November 1880, the archiepiscopal residence was badly damaged and it became necessary to repair the building before any further reconstruction works. Late in 1881 and during 1882, the southern façade was restored, and so were the interior staircase and probably the auditorium, all according to Bollé's projects.

Bollé considerably altered the southern façade of the archiepiscopal residence, removing two glasshouses from the first half of the 19th century, which were attached to the palace, and applying a richer architectural ornament to the exterior walls (with rustic decoration in the lower section, lion-griffons on the moulding, ornaments on window gables). The most far-

reaching alterations were performed in the central part of the building, which was crowned by a gable with the statue of the Virgin with Christ, made by Dragutin Morak, a sculptor and stonemason from Zagreb. The reconstruction was inspired by the German Renaissance, which Bollé most often used when renovating baroque buildings. The auditorium was probably renovated on the same occasion. It is one of the most important and most completely preserved historicist interiors in Zagreb, with rich polychrome decoration of walls and ceilings. In 1881–1882 Bollé also built a new glasshouse within the complex, to the south-east of the building, in the style of the Italian Renaissance, with large glass panes in the southern wall. The reconstruction of the archiepiscopal palace and the construction of the new glasshouse considerably contributed to the affirmation of Herman Bollé within the institutions of the Catholic church in Zagreb.

Keywords: Herman Bollé, Zagreb Archbishopric, German Neo-Renaissance, Historicism, archiepiscopal residence